

O, İbrahimxəlil xanın üçüncü oğlu, Qarabağın axırıncı xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin yeganə övladıydı. Qarabağ xanlığının sonuncu vərəsəsi, sarayın “Dürrü yekta”sı (Tək inci) idi. El arasında isə ona “Xan qızı” deyib yüksək ehtiram göstərirdilər...

Atası Mehdiqulu xan 1832-ci ilin avqustunda dünyaya gələn qızına öz anası Xurşidbanunun adını verib. Sonralar həyatda çəkdiyi dərd, qüssə isə onu Natəvan edib...

binasının tikilməsi üçün illik gəlirdən xüsusi fond ayıran Xurşidbanunun xeyirxahlığı dillərə düşüb. Uzaq şəhərlərdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə, yoxsul alim, şair və sənətkarlara yardım göstərmiş. O, yalnız Qarabağda deyil, bütün Zaqafqaziya nəçə-neçə sənət sahibini himayə edib.

1873-cü ildə yeddi kilometr uzaqdan, Sarı Baba təpəsindəki su mənbəyindən Şuşaya su kəməri çəkilməsinə yüz min manat xərcləyib. Böyük su ambarı, hamam, buxana tikdirib. Şəhər əhalisinin gəzintisi və istirahəti üçün yaşadığı evin günbatanında bağ saldırıb. Vətənpərvər, fədakar, xalq yolunda malını, varını əsirgəməyən Xan qızının nüfuzu gündən-günə artıb.

O, yalnız şeirlər yazmayıb, incəsənətin bütün növlərinə bələd olub. Qur-

nun ölümündən sarsılan şairənin şeirləri də kədərli olub.

Yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərindən başlayan, ilk vaxtlar “Xurşid” imzası ilə yazan Xurşidbanu bundan sonra özünə köməksiz, zəif, taqətsiz xəstə mənasını ifadə edən “Natəvan” təxəllüsü götürüb. Onun “Xurşid” imzası ilə qələmə aldığı şeirlərin əksəriyyəti itibbatı. Natəvan imzalı əsərləri günümüzə gəlib çatıb. Onların da çoxu

*Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil muqəyyədi-qəm olaydı!*

misralarındakı kimi dövrədən şikayət, dünyadan giley, ayrılıq feryatıdır. Natəvanın 1885-1886-cı illərdə yazdığı silsilə şeirlərində yaşlı ananın naləsi var.

*Yıxıb bu könlüm evin, eyləyib viran, getmə,
Yoxumdı tabü-təvan firqətə, cavan, getmə!
Fəda olum sənə mən, səndən ayrılı bilməm,
Yəqin fəraqın edər qəddimi kaman, getmə.*

Natəvanın ömrünün son beş ili çox ağır keçib. Həmin illərdə ata ayrı uşaqları arasında mal-mülk çekişmələri vəziyyətini çətinləşdirib. Yaylaqları, yarıllı torpaqları əlindən çıxıb, borca düşüb. Evindən xeyriyyəçilik məqsədilə ayrılmış bir sandıq qızıl pul və qiymətli əşyalar oğurlanıb. Buna görə Arazdan Mil düzünə çəkilməyə başladığı arx Kəngərli məntəqəsində yarımçıq qalıb.

Dövrü mətbuatda verilən xəbərlərə görə, o, ağır maddi çətinliklər üzündən ev əşyalarını, zinət əşyalarını açıq satışa çıxarıb. Çəkdiyi iztirablar, sonu görünməyən problemlər Natəvanı vaxtsız qocaldıb, ağlamaqdan gözləri nurunu itirib, xəstəliyi şiddətlənib. 1897-ci il oktyabrın 1-də vəfat edib. Cənəzəsini camaat Şuşadan Ağdamadək piyada apararaq Xan qızına son ehtiramını bildirib. Natəvan Ağdamda “İmarət” deyilən ailə qəbiristanlığında dəfn olunub. Onun vəfatı yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda qabaqcıl, maarifpərvər adamları kədərləndirib. “Qafqaz”, “Tərəcümən” və başqa qəzetlərdə nekroloqlar, Natəvanın həyat və fəaliyyəti haqqında yazılar dərc edilib.

Sağ ikən bu dünyanın qəhrini çox çəkib Natəvan. Vəfatından bir əsrə yaxın vaxt keçəndən sonra da erməni gələtinə “tuş gəlib”. 1992-ci il may ayının 8-də Xan qızının əziz yurdu Şuşa işğal olundu. Şuşalılar yurdundan didərgin düşdülər. Şəhəri talan edən, yaşayış evlərini, qədim, tarixi-mədəni abidələri uçurub dağıdan düşmənlərin bununla da nifrəti, kini bitmədi. Erməni işğalçıları Azərbaycan musiqisinin beşiyi Şuşanı işğal etdikdən sonra Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün və Xurşidbanu Natəvanın büstlərini güllələdilər.

2020-ci ildə 44 gün davam edən Vətən müharibəsində qəhrəman Azərbaycan ordusu Ermənistan silahlı qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdı. Ağdam rayonu işğaldan azad olundandan sonra məlum oldu ki, ermənilər tərəfindən Natəvanın məqbərəsi də dağıdılıb, qəbri təhqir olunub.

Başlı bəlalı şairənin gözəl diyarı Qarabağ artıq işğaldan azaddır. Şuşa yenidən bütün Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olmağa hazırlaşır. Xan qızının babalarının bünövrəsini qoyduğu bu şəhərdən yenə Azərbaycanın poetik nümunələri, musiqisi, muğamları səslənir.

Zöhrə FƏRƏCOVA,
“Azərbaycan”

Sonuncu Qarabağ xanının “Tək inci”si

Xurşidbanu Natəvana
belə yüksək ehtiram göstərilib

Sonuncu xanın balaca, əziz qızının ilk tərbiyəçiləri sarayın təcrübəli dayə və müəllimləri olublar. Məktəb yaşına çatdıqda isə evdə alim və sənətkarlardan dərslər alıb, “Quran” ayələrini, dini ehkamları əzbərləməklə kifayətlənməyib, dünyəvi elmlərdən də xəbərdar olub. Ərəb və fars dillərini öyrəndikdən sonra mütaliə ilə məşğul olmağa başlayıb. Klassik şeirin qayda-qanunlarını mənimsəyib, Şərqin məşhur şairlərinin nadir kitablarını, əlyazmalarını oxuyub.

Döğmə şəhəri Şuşanın şeirli, musiqili mühiti onun da xeyallarını pərvəzləndirib. Qohumları Qasım bəy Zakir, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Mirzə Adıgözel bəy Qarabaği və Əhməd bəy Cavanşirin əsərlərinin, ədəbi söhbət, məsləhət, müzakirə və mübahisələrinin Xan qızının dünyagörüşünün, bədii zövqünün formalaşmasında rol olub.

Xarici və daxili vəziyyətin ciddi şəkildə gərginləşdiyi, xan ailələri üzərində nəzarət gücləndirildiyi bir dövrdə boyu-baş çatıb. Və siyasət onun da həyatına təsirsiz keçməyib. Tarixçilərin qənaətinə, həmin vaxtlar Xurşidbanu Xasay xan Usmiyevlə izdivaca məcbur edilib. Başqa bir ehtimala görə, Vorontsov-Daşkovun şəxsi yaveri Xasay xan Tiflisdə mülk iddialarında göstərdiyi köməyin müqabilində Xurşidbanuya evlənməyi təklif edib. 1850-ci ilin payızında Şuşaya gələn Xasay xan toy edib. Sonra Xurşidbanunu Dağıstana öz doğma kəndinə aparıb.

Xasay xan qulluğu ilə əlaqədar Tiflisə qayıdıb. Xan qızı da beş ilə yaxın bu şəhərdə yaşamaq məcburiyyətində qalıb. O, gözəl, səfalı Tiflisi bəyənib. Ancaq çox vaxt yalnız qaldığı bu şəhərdə qeriblik hiss edib, darıxıb. Ancaq Xan qızı bu hüznü duyğulara zərif, incə qəlbini təslim etməyib. Tiflisdə rus, gürcü mədəni cəmiyyətlərinə qoşulub. Uç dildə sərbəst danışan, gözəl tərbiyə almış, əsilzadə xanım cəmiyyətdə maraqla qarşılanıb. Tiflis mühiti, Qafqazın çoxmillətli mədəniyyəti ilə tanışlıq Xurşidbanunun şair və rəssam kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmiş.

O, bir sıra vilayət və şəhərlərə səyahət edib. Vladıqafqaza, Dağıstana, Şirvana, Bakıya, Gəncəyə, Naxçıvana səfərlərində yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları, yazıçı, alim və səyyahlarla görüşüb. 1858-ci ildə Bakıda məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə qarşılaşıb. Həyat yoldaşı Xasay xanın fransız dilində “əsl parisli kimi” danışması qonağı həm heyrləndirib, həm də məmnun edib, dostlaşıb, birlikdə Abşeronda gəzintiye çıxıblar. Vidalaşarkən bir-birinə qiymətli hədiyyələr təqdim ediblər. Bu görüş barədə təəssüratlarını məşhur yazıçı “Qafqaza səyahət”ində qələmə alıb. Düma kitabında Xan qızının Bakıdan Şirvan kəndinə daş yol çəkilməsi haqqında məlumat verib.

Xurşidbanu dövd il övlad həsrəti çəkib. 1854-cü ildə həyat yoldaşı Xasay xanla Bakıya gəlib, Şirvan kəndindəki Bi-biheybət məscidini ziyarət etdikdən bir il sonra onların oğlu olub. Uşağa Xan qızının atası Mehdiqulu xanın adını veriblər. 1856-cı ildə isə qızları Xanbikə dünyaya gəlib.

Xasay xan Usmiyev anasının vəfatından sonra ailəsinin təkidi ilə vətənə dönməli olub. Həyat yoldaşı Xurşidbanunu, uşaqlarını da özü ilə aparmaq istəyib. Ancaq Xan qızı Dağıstanda həmişəlik yaşamaq istəməyib. Onlar 1864-cü ildə ayrılıblar. Xurşidbanu övladları ilə Şuşaya gəlib. 1869-cu ildə ikinci dəfə ailə qurub. Rəiyyət içərisində çıxmış, kasıb Seyid Hüseyni seçdiyinə görə Xan qızını ömrünün sonundakı töhmətləndiriblər. Bu cəsarətindən hiddətlənən bəylər, mülkədarlar onu övladları ilə sınağa çekiblər. Ailəsinə ixtilaf salıblar. Oğlu Mehdiqulu xanın evdən baş götürüb getməsinə nail olublar.

Ancaq Xurşidbanunu nə xeyirxah əməllərdən, nə də poeziyadan perikdirə biliblər. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, 1870-1880-ci illər Xan qızının həyatında və yaradıcılığında yeni mərhələ başlayıb. İctimai-mədəni tədbirlərdə fəal iştirak edib, maarifin, mədəniyyətin təbliğinə çalışıb. Yolların, körpülərin salınması, məktəb

duğu ziyafətlərdə, məclislərdə müxtəlif sənət adamları, ziyalılar iştirak edib. Firudin bəy Köçerlinin “XIX əsr ədəbiyyatının xoşbəxt zamanı” adlandırdığı o dövrdə Xan qızı Qarabağ ədəbi məclislərinin fəaliyyətində misilsiz xidmətlər göstərmiş. 1872-ci ildə onun təşəbbüsü və maddi yardımı ilə əsas qoyulan “Məclisi-üns” ədəbi məclisinə otuza yaxın şair toplaşmış. Firudin bəy Köçərli Şuşa ədəbi məclislərinin şeirimizin inkişafındakı rolundan bəhs edərkən bildirib: “Xüsusi Qarabağ şairləri nəhəng qartallar kimi Şuşa dağlarının poetik zirvəsində məskən salaraq, öz fəvqələrindən poeziyaya ton vermişlər”.

Xurşidbanunun iyirmi ilədək rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns”də Azərbaycan, fars, hətta çığatay dilində dəyərli mənzumələr yaranıb. Məclisdə klassiklərdən tərcümələr edilib, Xaqani, Nizami və Füzuli kimi qüdrətli şairlərin əsərlərinə nəzirlər yazılıb. Qarabağ şairləri Azərbaycanın bir çox şəhərləri ilə yanaşı, Tiflis, Orenburq, Həştərxan, Buxara, Mərv, Bağdad və başqa şəhərlərdə də ədəbi əlaqə saxlayıblar. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, şeirlərin bir qismi məşğələ zamanı məclis üzvlərinin bədahətən söylədikləri beyt və ya misralardan qoşulub. Bu məclislərdə tanınmış şair, musiqiçi və rəssamların sənətkarlığına diqqət göstərilib, onların incəsənətə gətirdikləri yenilik müzakirə edilib. Dövrünün tanınmış şairlərindən biri olan Xan qızının “Eylər”, “Gətirir”, “Mən idim”, “Sən idin”, “Bənzətdim”, “Ölürəm” və başqa qəzəlləri dillər əzbərinə çevrilib. Şeirlər müasirləri arasında əlyazma şəklində yayılıb. Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad şairləri onun əsərlərindən təsirlənərək onlarca nəzirə və təxmiz yazıblar.

Ancaq Qarabağ bəylərinin bir çoxunun bitməyən düşmənciliyi şairənin rahatlığını əlindən alıb. Xan qızının ən böyük dərdi, könlünün ən ağır yarası isə oğlu Mir Abbasın xəstələnməsinə on yeddi yaşında vəfat etməsi olub. Oğlu-